

Full Length Research Paper

**Waamicha Araaraafi Waloomaa: Xiinxala Ergaawwaniifi Fakkoommii Sirba
Galaanaa Gaaromsaa- “Duraanuu”**

Ashannaafii Balaay (PhD)^{1*}, Lachiisaa Fayyeeraa²

¹Damee Barnoota Afaan Ingiliziifi ogbarruu, Yuunivarsiitii Jimmaa; Imeelii: hireebirraa@gmail.com

²Damee Barnoota Afaan Oromoofi ogbarruu, Yuunivarsiitii Bulee Horaa; Imeelii: lachisifayi2016@gmail.com

Submission Date: July 31, 2023

Acceptance Date: December 20, 2023

Axareeraa

Qorannoon kun humna sirboonni Oromoo dhimmoota hawaas-siyaasaa sabichaa dhiyeessuu keessatti qaban xiinxaluu irratti fuulleffata. Kaayyoon ijoo qorannichaas ergaawwan gama waloomaafi araaraa sirba Galaanaa Gaaromsaa ‘Duraanuu’tiin dabarfaman xiinxaluufi akkaataa isaan ittiin dhiyaatan ibsuudha. Kaayyoo kana galmaan gahuuf mala qorannoo akkamta saxaxa addeessaatti dhimma bahame. Ragaaleen qabiyyee walaloofi suursagalee irraa walitti qabaman hiika aadaa, galumsa hiika dubbisaafi hiika kallattii jecha irraa fudhatamuun gadifageenyaan dubbisuun hiikkoon itti kenname. Kanaafuu, sirbichis ta’e hafeen sirbichaa akkaataa kaayyoo qorannoo galmaan ga’anitti fudhataman. Xiinxala ragaalee taasisuufis galumsa hafeetti dhimma bahamee jira. Haala kanaan yaaxxinnoonni sadii: qeeqa haaraa, galumsa hawaasummaafi deebii dubbisootaa waloon xiinxala ragaaleef dhimmi itti bahamee jira. Xiinxala taasifame irraas argannoon adda baafames atakaroon hooggantoota Oromoo walooma Oromootti danqaa ta’us, egeree Oromoof falli araaraafi tokkummaa ta’uu akeeka. Waamichi waloomaa dhiyaate dammaqiinsa ofiifi warra biroo adda baasuu (nuyiifi isaan) bu’uureffata. Miidhamni waloo yaadannoo waloo uumee diddaan kaleessaa akka hindagatamne taasise. Kun immoo tokkummaan dhaloota egeree cichooma sabaa ta’uu ergaan sirba kanaa akeeka. Sirbi kun kaayyoon Oromoo sirna ganamaatti deebi’uun ijaaruufi bakki handhuura Oromoo ta’e, Finfinneen, iddoo walgeettii ta’uu ibsee jira. Karaa suursagaleenis, fakkoommii bineensotaan walganuufi walhudhuu irra iftoominaan rakkoo waloo hiikkachuun akka barbaachisu akeeka. Walumaagalatti, sirbi kun akkaatummaan fakkoommii aadaan dabaalamee, qabiyyeen immoo quuqama sabaa wiirteffatee fedhii sabni waloomaafi araaraaf qabu dhiheessa. Kanarratti hundaa’uun qorattoonni hedduminni sagalee sirboota Oromoo keessaa dhagahamanii dhimma qorannoo dirree qorannoo garagaraa ta’uu akeeku.

Jechoota Ijoo: Araara, Finfinnee, Oromoo, sirba, yaadannoo waloo, walooma

The Call for Reconciliation and Harmony in Oromoo Popular Songs: A Critical analysis of Themes and Symbolism in Galaanaa Gaaromsaa's "Duraanuu"

Abstract

Songs have artistic power to articulate socio-political issues of a society or a nation. Video and lyrical contents of Oromoo popular songs are currently addressing voices of resistance against fragmentation and are extending a call for reconciliation between political groups. This study divulges the articulation of this call for reconciliation in Galaanaa Gaaromsaa's recently released song 'Duraanuu'. The paper also delves into the song's depiction of collective sufferings that has resulted from the combat between Oromoo political leaders through mining the themes and stylistic elements of the song. A descriptive qualitative research design is employed to undertake the critical analysis of pertinent data extracted from the lyric and video clip of the song. Textual, contextual and readers' response data interpretation strategies informed by the combination of New Critical, Sociological and Reader Response theories have been used to analyze the song lyric and contents of the video clip. The song presents the skirmish among political groups as a hurdle to unity and vitalizes the inevitability of reconciliation and building consensus to chart a bright future for the people. In the song, the collective consciousness is presented as the root for accord which is built on recognizing the difference between the "us" and "them" binary. The call for collective consciousness is emboldened through references to shared historical agonies and collective memory. Accordingly, the song emphasizes the importance of remembering the people's history of defiance and resilience as a means to shape future generations to value harmony as source of power. The song also uncovers the need for building the present on the bedrocks of the glorious past, and presents Finfinnee as destination and epicenter of the restoration effort. Through using images of animals, the clip of the song depicts the importance of solving conflicts through round table discussion rather than betraying each other to cause more suffering to the people. These and other themes and stylistic features embedded in the song reveals that Oromoo popular songs, while expressing the people's culture, are articulating their collective discontents and aspirations. Accordingly, multidisciplinary investigations into Oromoo popular songs are fertile grounds for further research.

Keywords: Reconciliation, Finfinnee, Oromoo, popular songs, collective consciousness, harmony

1. Seensa

Aartiin humna dhimma hawaasa tokkoo dhageessisuu qaba. Kunis, karaa hawaasummaa, fayyaa, siyaasaafi dinagdeen dhiibbaa uuma. Lomas (2016) akka ibsutti ogbarruun uunka yookiin gooroo kamiyyuu amala waliin qooddatan qabu. Dhimmoota kanneen keessaa: miireffannaa uumuu, muuxannoo gabbisuu, dinqisiifannaafi miidhagina qabaachuu, bashannansiisuufi walitti hidhamiinsa uumuun gaarummaa aartii qabu keessaa isaan ijoodha. Kanaanis, ogbarruun tokkoon dhimma jiruufi jireenya hawaasaa keessatti hariiroo barbaachisu uumuufi karaa biraa immoo gammachiisuufi bohaarsuunis mul'ateera. Shusterman (2009) akka barreesseetti aartiin kallattii hawaasa walitti fiduutiin jijjiirama hawaasa keessatti dhufeefi egeree dhufuu malu ibsuun, jijjiiramni hawaasaas aartiidhaaf dhimma ijoo ta'uun waldeeggarsa aartiifi hawaasaa agarsiisa. Kanaafuu, aartiifi hawaasni waliif galtee ta'uu akeeka.

Aartiin Oromoos ogbarruun, suursagalee sirbaan, diraamaafi fiilmiin dhihaatu dhiibbaa cimaa uumee jira. Karaa kanneen keessaa muuziqaa yookaan sirbaan ergaa cunqursaa, tokkummaa, aadaafi duudhaa ibsuu, egeree akeekuun hedduminaan mul'atee jira. Muuziqaan hojiilee daqiiqaa muraasa keessatti

dhaggeeffatamuufi daawwatamu ta'us, ergaan dabarsu bal'aadha. Bal'ina ergaaf immoo akkaatummaan ittiin darbu murteessaadha. Isaan keessa fakkoomiifi bakkabuusa garaagaraatti fayyadamuun bal'inaan mul'ata. Muuziqaan Oromoos seenaa wagga dheeraa akkuma qabu, akkaatummaan ittiin qophaa'aa jirus jijjiiramaa dhufee jira.

Muuziqaan Oromoo hundeeffama Baandii Arfan qal'oo irraa akka eegale seenaan ni ibsa. Akka Tafari (2019) ibsetti, Arfan Qalloo sochiiwwan aadaa Oromoo keessatti isaan jalqabaa dhiibbaa uumuun muuziqaafi ogbarruu ammayyaa Oromoo biroof xurree kaa'aniidha. Baandiin kun jalqaba ta'uu qofaa osoo hintaane, sochiiwwan iddoo biroofis daandii saaqeera. Yeroo kana irraa kaasee aartistootni hedduun hojii isaanii dhiheessuun eenyummaa Oromoo ibsuu hanga qabsoo cunqursaa sirnoota garaagaraa taasisanii jiru. Amma sakatta'a qorannoo taasifnetti muuziqaawwan Oromoo hojjatamanii hawaasa bira gahaniifi qeeqni irratti dalagame wal hinmadaalu, hojiin barattootaa, keessattuu ittiin guuttannaa Digirii lammaffaa muraasni jiraatanis. Isaan keessaa Habtaamuu Baluudee (2019) Sirboota Ittiqaa Tafarii 'Saaqi Saanqaafi Itti muddii' fayyadama afaaniirraa dhaamsa 'diddaa' qabaachuu agarsiiseera. Habtaamuun qorannoo kanaan akkaataa itti fayyadama jechootaa, malleen dubbii, jechamootaafi mammaaksa dhiheessee jira. Itti fayyadama afaanii kanaan weellisaan ergaa isaa salphaatti dabarsuuf isa gargaaruu adda baasee jira. Jechoonni filatamanis haala yeroo sanaa ibsuun isaanii dhageettii sirbichaaf gumaachuus adda baasee jira. Qabiyyeewwan akka gaddaa, haaloo baafachuu, tuffii, akkasumas Oromoo jidduutti tokkummaa, abdi, obsaafi Oromummaan jiraachuu akka qabu dhiheessuus adda baasee jira.

Caalaa Ejjataa (2019) sirba Haacaaluu Hundeessaa 'Jirra Jirraa' haala ittifayyadama afaanii inni qabuun qorateera. Caalaan xiinxala isaan sirba jirra...jirraa keessatti ittifayyadamni jechoota filatamoo, jechoota walfaalleessaniifi walfakkii, dubbii qolaa, jechamootaafi cigoon ijaaramuun ergaan haqa uummata ifa baasuu, daba hawaasarratti taasifamu saaxiluu, hawaasatti abdi horuu mul'achuu argannoo isaan dhiheessee jira. Gaalchoon mataduree sirbichaas rakkoo keessa taa'uunis abdi egeree eeguun barbaachisuu agarsiisuu ibsee jira.

Hojiilee maxxanfaman keessaa Taaxaq (2021) sirba Jaambo Jootee "Beelbaa" irratti hojjateen karaa seenaa himuun yaadannoo hawaasaa ibsuun araaraafi tokkummaan labsamuu agarsiisee jira. Kaasaheefi Alamganaan (2022) kallattii qaaccessa qeeqa dubbarreen (critical discourse analysis) ergaalee karaa fayyadama afaanii sirba Galaanaa Gaaromsaa 'Walagarraa' xiinxalanii jiru. Argannoo qorannoo kanaan barbaacha haqaa, ganamuu qabsoo, sirna beekamtiin ala uumame mormuun mul'achuu qorannichi akeekeera. Haala kanaan, muuziqaan yookaan sirbi Oromoo falmii sirna cunqursaa agarsiisuun ibsamee jira. Muuziqaan yookaan sirbaan diddaan illeenya siyaasaa uummatarraa hinmaddinee falmamuun akka argannoo qorannootti mul'atee jira. Xiyyeeffannoon qorannoo kanaa immoo xiinxala ergaafi fakkoommii bu'uureffachuun waamicha araara hooggantoota Oromoo jidduutti taasifameefi tooftaalee ittiin dhihaate sirba 'Duraanuu' keessatti xiinxaluudha.

2. Oromoofi Aadaa Falmii Jaarmiyaalee Oromoo Kaleessaafi Har'aa

Ijaarsa Impaayera Absiiniyaa hanga caasessama sirna mootummaa ammayyaa Itoophiyaatti gaheen hooggantoota (elites) Oromoo guddaa ta'us, galataafi maqaa gaarii itti hinarganne. Maqaalee hooggantoota Oromoo dhoksuufi yeroo kaan immoo gochaalee isaanii nama biraaf dabarsuun seenaa Itoophiyaa garee tokkoon barreeffame keessatti mul'atee jira. Akka Ziitilimaan (1996) ibse, 'raawwattoota dhokfamoo' ta'anii jiru. Akkasumas, eenyummaa isaanii qofa osoo hintaane, akka sabaatti Oromoon namummaan akka hin suuffamneef yaaliin taasifamee jira. Haaltiin (1996) akka ibsu, dhimmootni moggeessuufi eenyummaa Oromoo dhoksuu kun injifannoo Aduwaan booda jijjiiramullee seenaan maqaafi eenyummaa isaanii hinkeessummeessine. Oromoon sirnoota kaleessaa

hanga har'aatti ijaaramaa turan keessatti qooda isa irraa eegamu bahatee jira. Haata'umalee, ijaarsi biyya Itoophiyaa aadaafi duudhaa Oromoo ofkeessaa hinqabu. Eгаа, Oromoo ijaarsa biyya kanaa keessatti akka qooda hinqabnetti moggeessuun kun komii garaagaraan bu'uura ta'eera. Karaalee komiin ittiin calaqqisu keessaa muuziqaan yookiin sirbi isa tokkodha.

Mararaan (2003) qorannoo matadureen isaa "The Elite and the Quest for Peace, Democracy and Development in Ethiopian: Lessons to be learnt" jedhamuun komii hooggantoota biyya Itoophiyaa hoogganaa turaniifi hoogganuuf yaalan dhiheesseen kufaatii gurguddoon shan mul'achuus ibsee jira. Komiiwwan kunneen alkallattiin hooggantoota Oromoos ni ilaallatu. Komii isaafi kufaatiiin jalqabaa Kaasaa-Tewoodiroosii hanga Minilikitti yaaliin 'impaayera' ijaaruuf taasisan danqaa Itoophiyaa har'aa ta'ee jira. Walharkaa fuudhinsi aangoo hooggantoota Amaaraa-Tigraayiin impaayerri ijaarame hooggantoota Oromoon hundee godhate. Sirni Fiwudaalii kaabaa dhufe akka lafa qabatuuf hooggantoota waraanaa Oromoo fayyadamuun raawwate.

Aadaan aangoo walsaamuufi walirraa dhaaluu hooggantoota Tigraayii-Amaaraa jidduu tureef hooggantotni siyaasaafi waraanaa Oromoo lafee dugdaa ta'anii jiru. Akka Mararaan (2003) aangoo walsamuu Tigraayii-Amaaraafi tumsa Oromoo ibsetti, hooggantootni Tigraayii sababa burjaajii siyaasaa, quucaruu dinagdeefi dadhabuu waraanaan hooggantootni Amaaraa Shawaa hooggantoota waraanaa Oromoo akka Raas Goobanaa, Fiitwaraarii Gabayyoo, Raas Mokonniniifi Dajjaazmaach Baalchaa ofitti qabuufi gosagaloomsuun aangoo gulummeeffatan. Gosagaloomsuu kanaanis amantii kiristaanaa-Ortodoksii babal'isuu, Afaan Amaaraa guddisuuf aadaa Absiiniyaafi sona isaaniin saboota hedduu Itoophiyaa keessa jiran ukkaamsan. Haalli kun seenaan saboota hunda bakka hinbuune akka barreeffamu taasisee jira (Mararaa, 2003). Komiiwwan kunneen yeroo ammaa ogbarruu Oromoo keessatti wiirtuu ta'anii dhihaachaa jiru.

Akka Mararaan dogoggoraafi kufaatii lammaffaa jechuun ibsetti ijaarsa Itoophiyaa ammayyaaf 'ammayyumaafi babal'ina industirii" barbaachaaf michoomni warra dhihaa waliin taasifame Itoophiyaa keessatti rakkoo Oromoo hammeessee jira. Qabeenyi Oromoo akka saamamu, Oromoon gabrummaan akka gurguramu haala mijeesssee jira. Du'a Minilikiin boodas duulli Iyyaasuurratti taasifame deeggarsa Habta Giyoorgis qaba. Kun hanqina walooma Oromoofi michooma akka maleerraa dhufe agarsiisa. Keessattuu michoomni hooggantoota Amaaraa Shawaa fi Oromoo Walloo dammaqinsa dhabuu Oromoo Yejjuun olaantummaan warra Amaaraa akka itti fufu taasise. Iyyaasuun inni danooma dhugoomsuuf dhama'u hidhamee, leellistootni olaantummaa garee tokkoo aangoo yemmuu gulummeeffatan, Oromoon isaan aangoorratti utubaa ture. Haalli kun hanqina waloomaa hooggantoota Oromoo jidduu ture agarsiisa. Kufaatii sadaffaan Mararaan ibse waliigaltee dhabuu hooggantoota duudhawaafi ammayyaati. Hooggantoota Amaaraafi Oromoo gidduutti ilaalcha danooma irratti qabaniin ta'anis, Oromoo jidduutti garuu tokkummaa dhabuun mul'ateera. Fakkeenyaaf, Konfidereeshiiniin lixaa, qabsoon Qonnaan Buloota Baalee, qabsoon amantoota Musliimaa, sochiin Waldaa walgargaarsa Maccaa-Tuulamaa jiraatullee gaaddisa tokko jala ta'uu dhabuun madda rakkoo hooggantoota Oromoo akka ta'e ibsame (Mararaa, 2003).

Akka Mararaan ittuma fufuun ibsetti warraaqsa 1974'n injifannoo argame gara carraatti jijjiiruun sirna diimookiraasii ijaaruu dhabuun kufaatii araffaadha. Yeroo kanatti Oromoon dammaqinsa cimsatee sochii barattootaa keessattis ta'ee ijaarama siyaasaa qabaatullee iddoo garaagaraatti ciccitee michooma alagaa tolchachuun waan miidhe fakkaata. Haalli kun hooggansi waraanaa, Dargiin karaa Mangistuu Hayila Maariyaam akka aangoo dhuunfatuufi hooggantootni Oromoo yeroo sana dura deeman kan akka Hayilee Fidaa, Baaroo Tumsaafi kanneen biroo faffaca'aniifi wareegaman ta'an. Kufaatii sirna Dargiin Oromoon waldhiisee hormatti michoomuun gidiraa Oromoon ABUT keessatti waggoota digdamii

torbaaf arge dhamdhamsiisee jira. Galatni qabsoo qeerroofi qarreef haata'uutii jijjiirama bara 2018 dhufeen Oromoon waan gaaddisa tokko jalatti dhufe fakkaatuus gamaa gama ilaaluu hooggantootaan Oromoofi Oromiyaan waggoottan shanan keessa jirru kanaatti dirree waraanaa ta'anii jiru. Qaamoonni lameenuu 'sirna diimokiraasii' dhugoomsuuf akka qabsaa'aniifi kaayyoo Mootummaa Oromoof mijatu ijaaruu akka qaban ibsaa jiru. Jidduutti garuu uummatni nagaan dhumaa jiraachuu qaamoleen mirga namoomaaf falman gabaasaa jiru. Kaasayee fi Alamganaan (2022) duubatti deebi'uu jijjiirama kanaa yemmuu ibsan,

Following years of Oromo Protests and resistance in many parts of the country, a promising political reform began in Ethiopia in 2018. However, the reform could not address the longstanding Oromo demands as the reform was hijacked by a reactionary and nostalgic group that had a plan of going back and resuscitating Imperial Ethiopia rather than moving forward and democratize the country. The coldblooded murder of a famous Oromo artist, Haacaaluu Hundessa, who played a pivotal role in popularizing the Oromo Protests, further aggravated the discontent among the Oromo. (f.1)

Gufachuun jijjiirama qabsoon dhufee kun ammas wareegama biraa dhale. Oromoon sirna Impaayeraa maqaa sirna mootummaan ijaarame jijjiiree sirna diimokiraasii dhugaa ijaaruuf dhama'us, gamaagamana dhaabachuu hooggantoota Oromoon lola waliinii keessa seename. Namootni qabsoo kana finiinsaa turan kan akka Artistiifi falmaan mirga dhala namaa, Haacaaluu Hundeesaa, wareegaman. Kanaafuu, ijaarsa biyya kanaa keessatti Oromoon gahee qabaatus tokko fayidaa sabichaaf osoo hintaane, sabicharratti miidhaa fide. Aarsaa biyya ijaaru qabaatus maqaafi galatas dhabee seenaan isaa dhokfame. Galaafi galata dhabuun hooggantoota Oromoo walooma Oromoo itichuu dhabuu irraa dhalate.

Waa'ee sansaka hooggantootaafi jaarmiyaalee Oromoo irratti qeeqni garagaraa qorattootaan dhiyaateera (Asaffaa, 2007). Akka hayyuun kun jedhutti, walooma dhabuun hooggantoota Oromoo tokkoon akka aadaa siyaasaa habashaaf bitaman taasisuu, karaa biraa garaagarummaan hooggantoota qofaa osoo hintaane, hawaasa isaan deeggaran jidduutti akka dhalatu taasisuu ibsa. Kun immoo Oromummaan Oromoota hundaa walqixa guddachuu dhabuu agarsiisa. Akka ibsa isaatti, "Some Oromos are more familiar with their personal and relational selves than they are with their Oromo collective self, because their level of Oromummaa is rudimentary" jedha (f. 16). Hariiroon hooggantootni Oromoo waliin qabaachuu qaban eenyummaafi aadaa fuulleffachuu akka qabu hayyuun kun itti dabaleetu ibsa. Hoogganaan saba tokko keessaa bahe eenyummaafi haala sabni sun keessa jiru hubachuu qaba jechuun haala kanaan ibsa: "The political leadership of Oromo society needs to understand the concept and essence of the changing selves of Oromos." Kunis, akkaataa yaaduu, xinsammuufi amala yookiin sansakaan sabicha fakkaachuu qaba. Haala kana Mahaammad (2009) sirni nafxanyaa darbee darbee akka Amaaraatti lakkaa'amus, saboota garaagaraa irraa namoonni gosagaloommiin sirnichaaf hojjatan jiru jechuun ibsa. Isaan kunneen Impaayera Itoophiyaa kana utubuu keessatti qooda jabaa bahanii jiru. Kanaafuu, Oromoon aadaa ambaatti madaquun Oromoos miidhee, hooggantootni dhuunaanis maqaa gaarii dhaban, eenyummaan Oromoos akka duubatti dagatamu taasisee jira.

Rakkoon Oromoo marii ilaafi ilaamee qabuun hooggantoota jidduutti, hooggantootaafi hawaasicha jidduutti ta'uu akka qabus waamicha dhiheessa. Waamichi Asaffaa (2007) kunis,

A constructive dialogue creates mutual understanding and agreement within and between leaders and followers within an organization or a movement. An effective conversation among leaders and followers can help in the process of developing strategic innovations from diverse perspectives and experiences and in finding new solutions for existing problems. (f. 17)

Akka yaanni kun akeekutti waliin dubbiin hooggantoota Oromoo jidduutti jiraachuun ilaalchaafi daandii qabsoo gamaa gamana dhaabbatu walitti fida. Haalli kun immoo saba Oromoo jidduuttis tokkummaa cimsa. Walitti dhufuufi waliin dubbachuun tokkoon muuxannoo walii qooduu, karaa biraa mufii jidduu namoota jiru hiikuun araara uuma. Xiyyeeffannoon waraqaa kanaas sirba Galaanaa Gaaromsaa ‘Duraanuu’ xiinxaluun gahee walooma hooggantoota Oromoo, akkasumas saba Oromoo jidduutti qabu agarsiisuudha.

3. Xinmalleeniifi Yaaxxina

3.1 Xinmalleen

Qorannoon kun saxaxa akkamtaan kan ijaarame ta’ee, ragaaleen hafeefi suursagalee sirbaa irraa walitti qabaman galumsa hawaasummaafi xiinxala duubbarree (haasbarruu) hawaasa keessaa weellisaan dhimma itti bahe filachuun taasifame. Kanaafuu, ragaaleen madda jalqabaafi lammaffaa hojiirra oolanii jiru. Ragaaleen sakatta’a dookimantii kun akka kaayyoo qorattootaatti hafee ogwalaloofi suursagalee walitti fiduun filataman. Walaloofi suursagaleen sirbichaa filataman kaayyoo qorannichaa galmaan ga’uuf kanneen mijataniidha. Haala kanaan malleewwan yaxxinoota garaagaraa hojiirra kan oolan yemmuu ta’u, gadifageenyaan hubachuu, galumsa hawaasummaafi miira dubbistootaa/qorattootaa hirmaachisuun xiinxalli taasifamee jira. Xiinxalli taasifame kunis galumsa hafeefi suursagalee sirbichaa bu’uureffachuun mala ibsaa akkamtaan dhihaatee jira.

3.1 Caayaa Yaaxxinaa

Qorannoon kun saxaxa akkamtaan kan ijaarame ta’ee, ragaaleen hafeefi suursagalee sirbaa irraa walitti qabaman galumsa hawaasummaafi xiinxala duubbarree (haasbarruu) hawaasa keessaa weellisaan dhimma itti bahe filachuun taasifame. Kanaafuu, ragaaleen madda jalqabaafi lammaffaa hojiirra oolanii jiru. Ragaaleen sakatta’a dookimantii kun akka kaayyoo qorattootaatti hafee ogwalaloofi suursagalee walitti fiduun filataman. Walaloofi suursagaleen sirbichaa filataman kaayyoo qorannichaa galmaan ga’uuf kanneen mijataniidha. Haala kanaan malleewwan yaxxinoota garaagaraa hojiirra kan oolan yemmuu ta’u, gadifageenyaan hubachuu, galumsa hawaasummaafi miira dubbistootaa/qorattootaa hirmaachisuun xiinxalli taasifamee jira. Xiinxalli taasifame kunis galumsa hafeefi suursagalee sirbichaa bu’uureffachuun mala ibsaa akkamtaan dhihaatee jira.

3.1 Caayaa Yaaxxinaa

Kaayyoon ijoo qorannoo kanaa xiinxala qabiyyeeffii akkaatummaa sirba “Duraanuu” (Caamsaa 2023) keessatti dhiyaate taasisuun gahee walooma sabaafi araara hooggantootaa uumuuf qabaate akeekuudha. Xiinxalli taasifame qabiyyeeffii walaloo sirbaafi mallattooleeffii fakkoomii suursagalee keessatti qindaa’an bu’uureffate. Ergaa ijooofi akkaatummaa dhimma itti ba’aman kanas caayaa yaaxxinaa gumaacha hafee, galumsaafi gaheen dubbisaa bu’uureffatu filachuun xiinxalamee jira.

Kalaqni aartii tokko tarsiimoo ittiin duubbarreen tokko ijaaramuufi hiikkaan itti kennamu ofkeessaa qaba. Sirba xiinxalamuuf deemamu keessatti duubbarreen waloomaafi araaraa dhimma walaloo sirba ta’uun dura, waan hawaasa keessatti mul’atudha. Barreessaan walaloo sirba kanaas ta’e hawaasni gahee hawaasummaa qabu irratti hundaa’uun waa’ee dhimmichaa hubachaafi hubachiisaa tureera. Kanaafuu, hawaasni akka madda duubbarree kanaatti fudhatama. Hojiin kalaqaa kun achii madda, garuu duubbarree ofiisaatii qaba. Duubbarreen kun akkaataan inni itti ijaaramu, filannoo qabiyyeeffii teeknikoota barreeffamaafi qindoomina suur-sagalee irratti hundaa’a. Darbee ammoo jamaaf yoo dhiyaatu duubbarree maddaa, kan hojii kalaqaa kan dubbisaa/dhaggeeffataa waliin walitti dhufuun

ergaa hubatamuu malu dabarsa. Kanaafuu ergaa sirba filatame kanaa xiinxaluuf yaaxxina dhimmoota armaan olitti ibsaman ammatu filachuun barbaachisa.

Yaaxxinaaleen ogbarruu gara garaa dhimmoota irratti fuulleffatan qabu. Kanneen akka Qeeqa Haaraafi Bifiyyeen waan hafee keessatti dhiyaate qofaa irratti daangeffamuun dubbisa gadifagoo gaggeessu. Gumaacha galumsi hawaasummaa, seenaafi dinagdee hiikkaa hojii aartii tokkoof qabaatu moggeessu (Phelan, 2021; James, 2020; Greenham, 2018). Yaaxxinaaleen akka Hawaasummaa ammoo irra jireessaan hariiroo hojiin aartii tokkoo galumsa seenaa, hawaasummaafi siyaasaa waliin qabu irratti fuulleffatu. Kanaafuu, walaloo tokko yoo xiinxalan galumsa inni keessaa maddeefi keessatti hubatamu bu'uureffachuun ergaa isaa hiiku (Tayson, 2011; Bertens, 2017). Yaaxxinaaleen xiinxala ogbarruu keessatti dubbisaaf bakka guddaa kennan ammoo, dhimmi hiikkaa ogbarruu dhimma hariiroo dubbisaafi hafee gidduutti taasifamuu godhanii fudhatu. Isaan kun miireffannaafi muuxannoon dubbistootaa hiikkaa hafee ogbarruu tokkootiif bu'uura ta'uu ibsuun, hiikkaan adeemsa hariiroo kana keessatti kan maddu malee hafee ogbarruu tokkoo keessaa waan barbaadamee argamu miti jedhu (Davis & Womack, 2018; Tayson, 2011).

Waraqaan kunis irra jireessaan caayaa yaaxxina galumsa hawaasummaa bu'uureffate kan hordofu yoo ta'u, gumaacha hiikkaa keessatti gaheen qindoomina hafeefi muuxannoon dubbistootaa qabaatan wiirteffata. Qeeqa hawaasummaa fayyadamuun ergaalee dhiyaatan galumsa seenaa, siyaasaafi diinagdee keessatti xiinxala. Ergaafi fakkoommii hafee walaloo sirbaafi suursagalee keessatti ammataman ammoo bu'uura xiinxala hafee gadifagoo (close textual analysis) gaggeessuun qabsiisa qabiyyeewwan kunneen taateewwan ammee waliin qabaatan muuxannoo dubbistootaa/qorattootaa irratti hundaa'uun ergaa fuulleffannaa argatetti hiikkaa kenna. Haaluma kanaan, qabiyyeewwan ijoo, fayyadama afaaniifi mallattoolee waloo dhimma itti ba'aman yaaxxina Qeeqa Haaraa hordofuun xiinxalaman. Jechoonni walaloo sirbaa keessatti dhimma itti ba'aman, teknikoanni xiyyeeffannaan filatamaniifi mallattooleen suursagaleen qindeeffamanii dhiyaatan ergaa ijoo irratti fuulleffatame ibsuudhaaf gargaaru.

Ka'umsi caayaa yaaxxinaa sadeen walitti qindeessuu kallattiiwwan hubannoo ergaa sirba filatamee danooma qabaachuu irraa kan ka'edha. Xiinxalli hafee irratti daangeffamee taasifame guutummaa ergaa sirba filatamee waan hin mul'isneef galumsa hawaasummaa sirba filatamee ilaaluun barbaachisaadha. Kanaafuu, ergaalee xiyyeeffataman ibsuudhaaf yaaxxina qeeqa hawaasummaa hordofuun sirbichaa haala ammee siyaasaafi hawaasummaa Oromoo waliin walqabsiisuun xiinxalamee jira. Akka hayyoonni yaaxxina kanaa ibsanitti, walaloon sirbaa waan jireenya guyyuu hawaasa keessa jiru, ilaalcha siyaasaafi hawaasummaa sabichaa ibsa. Walaloon sirbaa jalqabarratti ibsata dhageettii nama walaloo barreesse sanaati (songwriter). Ibsatni dhageettii kun ammoo jiruufi jireenya hawaasaa keessaa madda, isas deebisee addeessa. Keessumaayyuu dhimmoota waloo hawaasa/saba tokkoo akka ufii arganitti, hubataniifi miireffatanitti dhiyeessu. Kanaafuu, xiinxala ergaa sirbootaa hubachuuf waan sirba keessatti dhiyaateen dabalata haala seenaafi hawaasummaa sakatta'uun barbaachisaadha. Haaluma kanaan sirba Galaanaa Gaaromsaa xiinxaluuf bu'uuraalee seenaa, siyaasaafi hawaasummaa baraa ilaaluun barbaachisaadha.

Kallattiin biroo ittiin sirbi xiinxalamu beekumsaafi muuxannoo hawaasummaa dubbisaan/qorataan qabaatu irraa madda. Akka hayyoonni deebii-dubbistootaa kaasanitti, dhimmi hiikkaa hafeefi galumsa hafee qofaa irratti hinmurteeffamu, ilaalchaafi hubannaa dubbisaas dabalata (Rosenblatt, 1995; Beach, 1993). Kanaafuu, hiikniifi dhiibbaan sirbaa waan dhaggeeffattoonni (waraqaa kana keessatti qorattoonni) miireffataniifi hubannoo irratti hundaa'uun qindeessan irratti hundaa'a. Qorattoonni muuxannoofi beekumsa siyaasaa, hawaasummaafi seenaa Oromoo qabatamaa irratti hundaa'uun hiika mallattooleefi ergaawwan ammatamanii xiinxalan. Dhimma kana Seiler (2012) yoo ibsu, hiikkaan walaloo sirbaa

jechootuma achi keessatti dhiyaatan irratti kan daangeffamu osoo hintaane dhiibbaa dhiyaatinni (representation) dhaggeeffataa irratti qabu waliin hidhata akka qabu eera.

Songs have no absolute meaning or value and can't be assessed according to what the lyrics say or what the performer believes; rather, a song's influence on a listener is a matter of what the music represents and expresses and how it is received. Only then does the music take on meaning, and only then might its social and political aspects become evident. (Seiler, 2012, f. 40)

Akka yaada olii irraa hubatamu ergaan sirba tokkoo walaloo qofaa irraa kallattiin kan hubatamu osoo hintaane, ibsummaafi bakkabu'ummaa aadaa hawaasaa duukaa bu'uu gaafata. Kanarratti hundaa'uun sirbi tokko akkaataa dhiyaannaa yaadaa, walaloofi qindoomina suursagalee irratti hundaa'uun kallattii gara garaan hubatamuu ykn xiinxalamuu danda'a. Sirba tokko kallattii siyaasaan xiinxaluun hubannoo dhaggeeffattootni/qorattootni galumsa keessatti sirbichi dhiyaate qabaachuu gaafata. Kanaafuu, qorattoonni humna ergaafi hawwannaa sirba Galaanaa Gaaromsaa taateewwan seenaa darbaniifi kan ammaa waliin walitti fiduun xiinxala gaggeessaniiru.

Walumaagalatti caayaan yaaxxina qorannoo waraqaa kana keessatti dhimma ba'ame hubannoo kallattii gara garaan jiran walitti fiduun ergaa fuulleffatame xiinxaluuf kallattii yaaxxinaalee hawaasummaa, hafeefi dubbisaa bu'uureffatan walitti fiduun faayidaarra oolcheera.

4.1 Xiinxala Ergaawwan walaloo sirba “Duraanuu”

4.1.1 Walooma Oromoo ganamaafi lola waliinii atakaroon dhalche

Oromoon uummata raagamtaa waloo tokko qabuufi idda dhaloota qomoo tokkoo himatuudha. Kanaanis, daangaa lafaan osoo walhinqoodiin walooma isaa ibsata. Oromoo jidduutti sababa lafa jireenyaatiin walirraa fagaachuun haa jiraatu malee wiirtuun eenyummaa isa tokko, Oromummaa himata. Kanaanis, miidhamuus ta'ee miidhuun Oromoo jidduutti mul'ate kan Oromoo maraati.

*Fuulleetti ilaaleen dhaqee madaalee
Daangaa lafaa baargamaaree
Haati dhiiraa bar lamaaree?...*

Akka bo'oowwan walaloo asii olii irraa hubatamutti Oromoo jidduutti daangaan jiraachuu dhabuu akeeka. Kanas lafaafi haadhaan ibsuun daangaa biyyaa tokko qabaachuufi haati keenyas tokko jechuun hundee tokko ta'uu akeeka. Weellisaanis dhimma kana muuxannoo qabatamaa beekuun ta'uu ibsuuf, “fuulleetti ilaaleen dhaqee madaale” jechuun daangaan Oromoo tokko ta'uufi madda waloo qabaachuu jabeesse. Kanarraa kan ka'e, akkuma “harreen waldhiitti malee ilkaan walhin cabsitu” jedhamee mammaakamu Oromoon walmiidhus wal akka hindadhabne ibsee jira. Oromoon fageenya daangaa lafaan ofmurteessuu akka hinmalle gamaa gamana dhaabbatee wal ilaaluu irra walitti adeemee akka ilmaan haadha tokkootti waliyyaafachuu akka qabu akeeka.

*Walirratti waliif nu uumee
Mormi mataa dadhabaaree
Mormeef firaan waldhabaaree*

Oromoon hidda tokkorraa kan uumame qofaa osoo hintaane, walutubuuf akka uumame ibsa. Kanaanis, waljibbuufi walajjeesuun osoo hintaane, aadaan waloomaa Oromoo jidduu jiraachuu akka qabu akeeka. Oromoon uummata baay'ina qabuufi danooma walii kabajee walaan jiraatu ta'uu qaba. Walirratti waliif nu uumeen Oromoon walitti diina ta'uu osoo hintaane, dhiiga tokko ta'uun akka walutubnuufi. Walutubuun mataafi mormaa, firoomina mormi of waliin qabuun ibse. Mormi mataa baachuu, mataan yaaduu qaba. Mormi immoo innuu tokko waan ta'eef diina biraa hin qabu. Galumsa jechoota kanaan Oromoon hidda tokko ta'uun walitti diinomu akka hin dandeenye akeeka. Haata'umalee, akkuma saba kamiyyuu amalaafi sansaka, fedhiifi danooma yaadaa qabaannus waldanda'uu, walkabajuu

waltumsuun barbaachisaa ta'uu karaa “waldhabuu” dhiisuun ibsameera. Sababni Oromoon tokko ta'uu karaa jecha “mormaafi firaan” ibsameera. Kanaaf, Oromoon uummata hidda qomoo tokkorraa maddeefi waldanda'ee walooma isaa mirkaneessuu akka qabu dhaama. Yaada waloomaafi walutubbii kana olkaasee mul'isuuf mallattummaa hariiroo mormaafi mataa dhimma itti ba'e. Qaamoni kunnee waliin waliif uumaman, Oromoonis akkasuma akka jechuuti.

Gama suursagaleen akka akeeketti Oromoon fakkoomii waloo qabaachuu galma tokko keessatti 'araaraaf' walgahuudha. Mallattoo araaraa kan ta'u “coqorsa” utubaa isaatti hidhatee naga fiduuf qophaa'uu isaati. Galma kana erga ijaarees mana ittiin ijaaruf 'citaan' hidhaan tokko mul'atee jira. Karaa kanaan yaadrimeen “naga” Oromoo mul'atee jira. Oromoon namoota wal ajjeesaniif illee 'gumaa baasuun' waliif araarama. Karaa fakkoomii Gugeefi bosonaan hariiroo akka Oromoofi uumama jidduu jiru mul'iseera. Gugeen barbaacha nageenyaa, bosonni immoo iddoo nagaan itti argamuudha. Bosonni bakka waraanaa ta'uun mana qabsaa'otaa akkuma ta'u, nagaafis fakkoomii ta'ee mul'atee jira.

Fakkii 1. Namoota galma keessatti araaraaf walgahan

Fakkii 2. Coqorsa utubaatti hidhame

Fakkii 3. Cita mana ittiin ijaaran

Fakkii 4. Gugee akka mallattoo nagaatti

Karaa sardiidaan immoo walmiliquu, wahatuu yookiin butamuu qabsoo akeekeera. Qeerransi immoo jabinaafi fuulleetti waan garaa isaa hojjachuu akeeka. Kun sansaka qabsaa'otaa yookiin jaarmiyoota Oromoo ibsa. Jaarmiyaafi qabsaa'onna Sardiidaan fakkeeffaman kanneen qabsoo uummataa butan, hataniidha. Kanneen qeerransaan fakkeeffaman immoo kallattiin dhugaa Oromoofi eenyummaa Oromoof falmuu warra murteeffatan bakka bu'a. Naachi immoo warreen diina qabsoo Oromooti. Galumsa sirba kanaa keessatti naachi mallattoo diina hamaa qabsoon Oromoo qabu kan yoo hingalaafatamne miidhaa hamaa qaqqabsiisu ta'ee dhiyaate. Kanarraa kan ka'e dhuma irratti eeboon waraana.

Fakkii 5. Qeerransa, Sardiidaafi Naacha

4.1.2 Wal hubannoo nuyiifi Isaanii dammaqinsaan uumame

Oromoonis ta'ee warreen eenyummaa Oromoo dhugaa hin fudhanne adda baasuun “nuyii”fi isaan mul'ateera. Yaadrimeen kunis, seenaa kaleessaafi galma egeree bu'uureffachuun ibsame. Kun immoo amma dammaqiinsaa akeeka. Walaloo sirba kanaanis ibsameera

*Diinni kee diina koo sobeeti si naalchaa
Abbaat wal'aannataa caba cinaachaa*

Bo'owwan walaloo kunneen Oromoon diina waloo malee walirraa diinummaa akka hinqabne mul'isa, diina walitti hinta'u. Kanaaf, cabaafi safuu Oromoo jidduutti ta'e Oromoodhumatu suphachuu qaba yaada jedhu dhiyeessa. Haata'umalee, Oromoon michooma akkaa hintaaneen dugda walitti galuun miidhaa fideera. Kanaaf, lafee cinaachaa cabe abbumatu wal'aannata jechuun rakkoo keessoo Oromoon xumuramuu akkaqabu akeeka. Muuxannoo irraa akka hubatametti diina michoomfachuufi diinaan sossobamuun bu'aa fiduu dhabuu akeekuuf, “sobeetu si naalcha” jechuun dhiiga ofii balfuun diina michoomfachuun itti fufinsa dhabuu ibse. Sobee naalchuun immoo mooksaa alagaa ta'uu akeeka. Kanaafuu, gowwomsaa isaanii ofirratti baradhu, anumaafi si'itu waliif wayya, jarri sobdee si mooksiti malee siifis anaafis diinuma jedhee gorsa. Kanaafuu, finna kee isa lafee keetirraa uumame badadadhu, wal'aannadhu ergaa jedhu dabarsa.

*Hushuruuruu jedheen dadhabee
Huruursaan way garaa hinraffisuu
Hafuuffaaan way madaa hinfayyisuu
Finxaal wacee waraana labsuu
Haqa koorraa namuu namaksuu
Arrii baadhee araara indabsuu*

Bo'oo kana keessatti walooma Oromoo jidduu balfuun michooma 'ormaa' barbaadamus, kaayyoon qaamota lamaanuu tokko ta'uu dhabuun waan yaadame bira akka hingenye danquu akeeka. Ijaarsi biyyaa waan humnaafi shiraan raawwatamu osoo hintaane,'ilaafi ilaameen' kaayyoo waloofi tarsiimoo walaan galma gaha. Kanaaf, kadhaafi miliquufi miliqsuun galma hin gahu. Kanarraa kan ka'e 'huruursa' yookiin 'hushuruun' ijaarsi biyyaas ta'ee sirna mootummaa galma gahuu dhabuu akeekeera. Faallaa kanaa waca finxaaleyyiifi tarsiimoon waraanaa filatan haqa ganamaa falmachuu irraa akka hindaangessineefi yaadni isaanii galma gahuu dhabuu akeeka. Karra shanan Finfinnee itti olseenuufi galma araaraa achitti ijaaruun waca finxaaleyyiin akka hindanqamne bira qabee ibsa. Qabatama Itoophiyaa keessatti waggoottan arfan sadarkaa biyyaatti lolli waliinii adeemsifame gaaga'ama qaqqabsiisuufi miidha mudateenis hariiroon saboota jidduu jiru rakkoo keessa galuun nimul'ata. Qaamota wal waraanan gidduutti miidhaa malee bu'aa osoo hin buusiin gamisaan araaraan yemmuu xumuramu, warreen tarsiimoo waraanaa uuman mufachuun lola biraaf ofqopheessan. Gareen biraa araaraaf qophaa'u jiraatus gareen lola waliinii jajjabeessu ammallee mufii guddaa qabu. Araarri hundi galeessiifi haqa qabeessis galma hin geenye. Kun martuu bu'aa michooma akkamaleefi walooma

Oromoo danqeedha. Ta’us, dhuma irratti Oromoo jidduutti rakkoon mudate karaa araaraa qofaan galma gahuu akeekuuf ‘ariitiin ala, obsaan walooma Oromoo mirkaneessuun barbaachisaa ta’uu akeekkachiisa. Kun karaa yaadrimee aantummaa walooma Oromoo kaleessa tureefi har’aafi egereefis dirqamsiisaa ta’uu agarsiisa.

Egaa, Oromoo jidduutti walhubannaa dhabameen miidhaan garee waldhabe lamaanirra gahuu akeekuuf, Oromoon fayidaan argate akka hin jirre ibsa

*Duraanuu (6) Edaa duraanuu...
Sababni waa dhaba keenyaa waldhaba keenya
Sababiin danqama keenyaa waldhaba keenyaa*

Mataduree sirba isaa “duraanuu” jedhu fayyadamuun muuxannoo karaa sarbama Oromoo akeekuun “nuyiin nuyi’ miidhuu ibsa. Oromoon waa dhabuun maddisaa “waldhabuu” irraa dhufe. Galmaafi akeeka tokko osoo qabuu tarsiimoofi ilaalcha garaagaraan waldhabuun akka bu’aa malee jiraatu qofaa osoo hintaane, danqamuu uummataas fiduu dhiheessa. Kanaaf, Oromoon ofitti deebi’ee waan qabu, gatee-barbaaduu caalaa waan qabuun dhimma isaa akka xumuratu ibsa. Waanti Oromoon qabu Sirna Gadaafi jaarmiyaalee isaan rakkoo isaa furachuuf egeree dhalootaa faluu akka qabuudha. “Duraanuu... yaa harcaasanii funaanuu...” kan jedhuun dhamaatii waan harkatti galfate dhabuu ibsa. Oromoon sirnoota garaagaraa keessatti adeemsa “qoqqoodanii bituun” addaan erga faca’ee, caalaattuu injifannoo 2018 tiin walitti gurmaa’ee aangoo siyaasaa ofharkatti galfatus booda walooma isaa diiguun waldanquun miidhaa waloo Oromoo ta’uu akeekuun ofitti deeb’uu akka qabu akeeka. Oromoon walitti deebi’uun immoo diinni isaa “maraachuu” akka danda’u akeeka. Kanaanis, diina Oromoof waloomni Oromoo dhabamuun carraa ta’uu akeeka. Kunis, amala Oromoofi diina isaa addaan baasanii beekuu irraa ibsame. Kun immoo muuxannoo Oromoo yeroo garaagaraatti argate ta’uudha.

Diinni Oromoo kan fayyadamu yemmuu Oromoon waldhabu qofaadha. Waldhaba Oromoo keessaa bu’aa buufata. “Yoo waa jiraate waa kutaa” kan jedhu Oromoo jidduutti waldhabni yoo dhufe diinaaf karaa bana. Kanaaf, Oromoon fira walmalee akka hin qabne, dinni Oromoo tooftaa siyaasaaf michuu fakkaatus diinuma ta’uu akeekuuf:

*Diinni diinumaa nuu hintolu
Sossobbaan hormaa nu infuruu*

jechuun ibsa. Diinni sobee nu sossobuun akkuma muuxannoo sirnoota garaagaraa keessatti mul’ate qaawwa barbaadachuuf malee Oromoo kamiifuu firooma hinqabaatu. Tooftaan sossobbii diinaa Oromoo jidduutti waldhaba uumuun karaa mijeeffachuufi.

4.1.3 Yaadannoo miidhamaafi ejjannoo Oromoo

Oromoon diina waloo qabaachuun muuxannoo darbeerraa kan baramu ta’ee yaadannoo waloo Oromoos ta’eera. Diinni diinumaa nuu hintoluu, sossobbaan hormaa nu infuruun muuxannoorraa dhufe. Yaadannoo waloo hawaasaa kanas yemmuu ibsu,

*Gagaa hin sooratu abbaan dammaa
Yoo hubatteef dubbiin sun lama
Qalbeeffannaan dubbiin sun lama*

Abbaan dammaa abbaa qabeenyaati. Kanaaf, namni gaagura hidhuufi damma baasu gagaa osoo hintaane, nadhii dammaa nyaata. Walaloo kana keessattis xiyyeeffannaa agarsiisuuf kan gargaarame ta’ee, nageenya harka Oromoo jiru akeekuufi. Oromoon muuxannoo isaan yeroo lamaaf carraa ofharkaa baasuu akeekuuf ‘lama’ jechuun ibsa. Carraan jalqabaa kan bara 1991 ta’ee, hundeeffamuun DHDUO’ jaarmiyaan ganamaa Oromoo dhiibamee Oromoo wagga 27f miidhame. Inni lammataa qabsoo qarreefi qeerroon jijjiiramni bara 2018 argame gufachuu akeeka. Kanaaf, Oromoon muuxannoo isaan “carraa

gurguddoo lama” ofharkaa baasuu yaadachiisa. Haalli kun uummata jaarmiyaa siyaasaa garaagaraa deeggaran jidduuttis diinummaafi walballeessuu uume. Ummatniifi sirni uummataa immoo riqicha. Riqichi diigamna laga ce’uun hin danda’amu.

*Riqicha diigaa galaana hin ceetuu
Godaannisa koo madaadha hin seetuu
Inni si nyaate nuufoo gugguufaa
Boru nu ciniinuuf har’a nu suufaa*

Yaadannoon waloo Oromoo walcabsuunis ta’ee diinaan miidhamni dhufe akka Oromoon galma barbaadu bira hingenye dhorkeera. Kanaanis walsakaaluu qofaa osoo hintaane, waldhabamsiisuuf hojjatameera. Kun immoo godaannisa uumameedha. Godaannisni kun madaa ta’uufi madaa kanaafis eegumsi taasifamuu akka qabu akeeka. Keessattuu madaan kun akka laayyootti akka fayyuuf araariifi dhugaan miidhamtootaa waan mul’achuu qabuufi. Caalattuu, waregama Weellisaa Haacaaluun booda gumaan isaa dhokachuun agarsiistuu madaa kanaati. Walaloo kanaan yaadannoon waloo kaleessaa har’a illee deebi’uu akka malu akeeka. Kanaaf, michooma akka hintaane irraa ofeeguun barbaachisaa ta’uu ibsa. Kunis, yeroo ammaa jaarmiyaaleen Oromoo michooma garaagaraa taasisaa jiru. Kanaaf, Oromoon dursa ofiifi walitti araaramuun tokkummaa isaa cimsuu akka qabu akeekkachiisa. Miidhaan kaleessaa har’aafi boru akka hin deebine agarsiisa.

Bu’aan Oromoon kaleessas ta’ee har’a argate tola kan argame miti. Aarsaan lubbuu itti kanfalameetu. Kanas akeekuuf sirni durii har’as ta’ee boru Oromoof akka hin mijanne akeekkachiisa.

*Dafqakoo xuruurseen fide
Waan hormaa hin feedhu didee
Baruulee malee dabtarroo hintoltu
Sirni gaafasii sichi si hinbittu*

Sirni kaleessa Oromoo cabsaa ture har’as bifa jijjiirrachuu malus, illeenya Oromoo waliin walii masaanuu ta’uun beekama. Kun immoo galmi Oromoofi isaanii waan waldiduufi. Kanaaf, Oromoon waliin, waliif malee fira dhabuu akeeka. Karaa biraa, sirna Oromoof masaanuu ta’etti deebi’uun akka hin danda’amne quba qabsiisa. Akkasumas miidhama dhufe keessaa namoonni qaaliin akka Artistii beekamaa Haacaaluu Hundessaa aarsaa ta’uun yaadannoo cimaa ta’uu akeekuuf ‘tiruun” dhabamuun dhimma ejjannoo cimaafi yaadannoo ulfaataa ta’uu akeeka

*Diigee jiruu koo dhabee tiruu koo
Waan fayyaa qabu seetee
Natti haasoftaa akka feetee*

Qabsoo Oromoo akka waliigalaatti, keessattuu qabsoon bara 2018 keessa taasifameen miidhamnifi dararamni Oromoo dhalate cimaa ta’uufi namoonni hedduun aarsaa ta’uun waraana waliinii Oromoo keessatti seenaa gurraacha ta’uu ibsa. Miidhama kanaanis qalbiin Oromoo cabuufi yaadannoo hindagatamneefi galma qabsoo Oromoof galaa ta’uu isaa akeeka. Madaan gochaafi jechaan dhufe cimaa ta’uufi gara fuulduraattis egeree Oromoof ‘dhugaafi nagaan” waraa barbaachisuu ibsa. Oromoo jidduutti dhugaa dabsuun walitti araaramuun illee akka hin jiraanne akeeka. Kanaaf, dhugaan abbaa dhugaaf galuu akka qabu, kan wareegameef ‘sirni gumaa baasuu’ akka barbaachisu ibsuuf, “natti haasoftaa akka feete” jedha. Akka aadaa Sirna Gadaatti warri ajjeeseefi ajjeefame amma gumaan bahutti ‘ijaafi adaamii’ dha. Akka buufata biraa keessatti ibsame “galaan dhiigaan” akka hin nyaatamne akeekeera. Kanaan gumaan namoota aarsaa ta’anii bahu akka qabu agarsiisa. Kun yaadannoo waloo Oromoofi ejjannoo uummatichi waloon qabus ta’uu akeeka.

4.1. 4 Walunachiisa diddaa kaleessaafi galma egeree

Oromoon yeroo garaa garaatti sarbama eenyummaa itti dhufe tole jedhee hin fudhanne. Kanaais, akka Asafaan (2015) ibse aadaa diddaa horateera. Aadaan diddaa kun immoo akka Gammachuun (1996) ibsu “muuxannoo hawaasummaarraa” burqa. Kanaaf, ammas falli diddaa taasisuun egeree Oromoo faluu akka qaban akeeka.

Warra walnyaaturraa waa nyaatanii
Yoo waloomtan falaan baatanii
Harka dhiigaan galaa hinnyaatanii
Yoo dadhabnee karaan dheeratee
Yoo dabelle lafeen meelatee
Xannachi yoom tiruu dhuunfate

Duraan dursee rakkoon caba Oromoo maal akka ta'e cimsuuf qaawwi Oromoo “waldhaba” isaa ta'uu irradeddeebiin agarsiisa. Falas immoo walumaan akeekuuf 'waloomaan falachuu' agarsiisa. Akka Oromoon mammaaku, “bakka dhugaan jiru nagaan jiraachuu” akeekuuf walmiidhinsa Oromoo jidduutti mul'ateef araari dhugaan akka dhufu ibsa. “Harka dhiigaan galaa nyaachuun” safuu Oromoo akka hintaane ibsa. Oromoo jidduutti waldhiigsuun sirnoota garaagaraa keessa mudateen seenaan yaraan dhufus araari dhugaan dirqama ta'uu ibsa. Karaa “galaa” jedhuun 'hirbuu' waloo Oromoo diigame ibsa. Egaa, Oromoon sirnoota mootota Absiiniyaan bulchamaa ture keessatti lolli waliinii hoggantootaa tureera. Kanaanis, Oromoon baroota dheeraaf miidhamus ammas qabsoosaa akka hin dhaabne akeekuuf “dadhabee karaan dheeratus, yo dabelle lafeen meelatus” jechuun ibsa. Weerara Minilikii kaasee hanga ammaatti hooggantoota Oromoo jidduutti hariiroon akkamalee (unjust relation) uumamaa tureera. Sirna Minilik keessatti namoonni akka Goobana Daaccee diina firoomfachuun Oromoo waraanaa turaniiru. Sirna Mootii Gonfoo H/Sillaasee keessattis Abbootiin lafaa Oromooti deebi'uun cunqursaa taasisuun seenaan ragaa baha. Yeroo Dargiis jaarmiyaalee siyaasaa Oromoo jidduutti waliigaltee uumamu dhabuun miidhamni waloon dhufeera (Mararaa, 2003). Namoonni akka Hayilee Fidaa miidhamaniiru. Hooggantootni ABO miidhamni irra gaheera. Sirna ADWUI /ABUT keessattis waldhabni DHDUOfi KFO/ ABO jidduu ture miidhaa cimaa fideera. Sirna bara 2018 jijjiiramee jaarmiyaan haaraa uumameen boodas waggootan shaniif diddaan Oromoo jidduu ture miidhaa waloo fideera. Kanaaf miidhaa waloo jaarraa tokko ol lakkoofsise kanaan 'lafeen meelatus' Oromoon dhiiga tokko ta'uun waanti kamiyyuu kan addaan hinbaafne ta'uu ibsa. Meelachuun lafee dabuu seenaafi seera Oromooti. Akeeka diddaa isaas galmaan gahuuf akka demu agarsiisuuf

Holalaniif takkaa hinsarminee
Itti deemaa jirra cichinee
Kanaaf kaa kan cigoon sirbine

Egaa, qabsoon Oromoo yeroo garaagaraatti maqaa yaraan moggaafamus addaan hin cinne. Oromoon sirnoota Minilikiin dhuferraa kaasee sirna gabroomsaa jala dhaabbateera. Kun immoo Oromoon uummata birmaduu waan ta'eef birmadummaa isaa mirkaneeffachuufi (Zeetilimaan, 1996). Sirna Mootota keessatti finciltoota, sirna Dargii keessatti “kashalabboota”, sirna ABUT keessatti “dhiphoota”, sirna ammaa keessattis “shanee” maqaa jedhuun farrajamaa ture. Haata'umalee, akka walaloo kanarraa hubatamu “holola” ta'uufi qabsoon tarkaanfachaa deemuu, sabboonummaan Oromoo jabaachuu akeeka. Karaa ittiin dhihaatu keessaa immoo ogbarruun isa tokko ta'uufi karaa alkallattiin, aartummaan dhiheessuu agarsiisa. Kaayyoon sirba kanaas qabsoo malee bashannaanaaf akka hintaane akeeka. Haata'umalee, hooggantoota Oromoo jidduutti jibbiifi masaanummaan itti fufuu akka hinqabnes irra deddeebiin 'dhiigaafi xannachaan' ibsamuun egereen Oromoo karaa waloomaan falamuu akka qabu ibsa.

*Ni ijaarra jennaan riqicha diigaa
Sirni jarreenii duubatti fiigaa
Xannachi hin beektu waan hidda dhiigaa
Nuti olum yaadnaa jarri gadi fiigaa*

Bo'ooowan walaloo asii olii kunneen waa lama akeeku. Tokkoon, egereen Oromoo abdiqabeessa ta'uudha. Oromoon karaa hooggantoota isaaniitiin ammam waldhabus, rakkoo isaa furatee abjuu biyya ijaaruu akka galmaan gahuudha. Sirni ittiin ijaarus kan mataa isaa qaba. Karaa firoomaas Oromoon dhiiga tokko, hidda tokkorraa madduun eessayyuu akka wal hinggessine akeeka. Inni lammaffaa, diinni Oromoo kanaan booda akka kaleessaa Oromoo miidhuuf humnaafi gahumsa akka hinqabne agarsiisa. Karaa jecha 'gadiifi oliin' akka ibsetti diinni yemmuu milkii dhabu, Oromoon immoo egeree milkaawaa qabaachuu ibsa. Kanaan Oromooti abdi horee, diinatti immoo abdi gabroomsuuf qaban dukkaneessa. Yeroo nuti ni ijaarra jennu, diinni akka riqicha diigu, isa duriirratti jarri goggoganii akka hafan, kanarraa kan ka'e jarreen yaada boodatti haffaa kan hordofan tahuufi Oromoon ammoo siichi olmalee gadi deebi'uu akka hindandeenyes quba qabsiisa. Kunis kan dhufu qabsoon ta'uus yemmuu akeeku diddaa karaa sirbaa dhiyeessuun cicha falmii kaayyoo ta'uu "kaayyoodha laayyoodha seete" jechuun ibsa.

4.1.5 Finfinneefi Oromoo: ka'umsaafi gahumsa 'Araaraa'

Dhumaafi jalqaba qabiyyeefi suursagalee sirba kanaan kan mul'ate dhimma Finfinneeti. Finfinneen bakka wiirtuu qabsoo Oromooti. Kanaaf, jalqabaafi xumura sirbichaa ta'eera.

*Karra shaniinan itti olseenaa'
Galma qabsoo qee warra seenaa
Finna fiduufan dhufe handhuuraa
Siifan ijaara galma araaraa*

Finfinneen handhuura Oromiyaa akkuma taate handhuura qabsoo Oromootis. Kanarraa kan ka'e Finfinneen Oromoof 'handhuuraa' ta'uu ibsama. Handhuuraan akka aadaa Oromooti qabeenya ilmoo dhalatte/dhalate tokkoof kennamuudha. Kanaaf, qabeenya nama sanaati. Finfinneenis Oromoof kanuma. Kun immoo lafa akaakileefi abaabileen isaa irra jiraataa turaniidha. Seenaan guddina magaalaa kan akeeku Oromoon Tuulamaa laficharraa buqqa'ee gabroomfataan irratti ofijaare. Kanaaf falmiin ijoon sirba kanaan dhihaate waloomni Oromoo lafa handhuuraa isaa irratti ta'uu qaba. Lafa kanarratti Oromoon waliif araaramee 'galma egeree' ijaarrachuu qaba. Galmi kunis sirna biyyaafi mootummaati. Maqaa Finfinnee kan yeroo dirreen Abbaa Muudaa ture, Booranni 'Finna Fidnee dhufna' jechuun ibsu akeeka. Finni, yaadrimee bal'aa kan qabu ta'ee galumsa kana keessatti misooma akkaafi gumaata Abbaa Muudaaf yeroo sana dhuufuudha. Galumsa sirba kanaan araaraan booda guddina Finfinneetti dhufuu qabu akeeka. Finna kanaan dura dhimmoonni gurguddoon eegaman tokko 'galma araaraa' ijaaruudha. Galmi araaraa jedhame sirna Oromoon ittii wal bulchuufi hollaa waliin buluudha. Galmi kun eenyuun akka ijaaramu akeekuuf:

*Galmi galmeedhaa man'ee haayyotaa
Finna fiduun koo galaa dhalootaa*

jechuun ibsa. Galmi seeraafi seenaa akaakileefi abaabilee irratti sirna haayyotni ijaaraniidha. Seerriifi seenaan ijaaramu yaadannoo dhaloota sadiiti. Inni tokko isa kan akaakileefi abaabilee yemmuu ta'u, kan biraa kan egeree "galaa dhalootaa" jechuun ibsameedha. Seenaafi seerri kun immoo dhaloota ammaan ijaarama. Kanaan riqichi dhaloota sadii walitti fidu uumamuu akka qabu akeeka.

Dhuma irrattis lafa handhuuraa jedhee ibsarraa gosa Oromoo buqqa'e akeekuuf 'jiddaan' ibsee jira. Finfinneen yookiin shaggar lafa dachaatee mul'attuufi kan Tufaa Munaa ta'uu akeeke.

*Yaa Jiddaa yaa jiddaa
Yaa Jiddaa yaa dachaatuuf lafaa
Yaa Shaggar yaa dachaatuuf lafaa
Dhaammadhu(2) jedhanii
Dhaammatee maaltu sirraa hafa
Gulallee biyya Habeebe Tufaa*

Bo'ooqwan walaloo kanaan Finfinnee yookiin Shaggar irraa hafuun akka hin danda'amne agarsiisuuf ittiin goolabe. Finfinneen warra Jiddaa kun naannootee mul'attus abbaan lafaa irraa buqqa'uu karaa kutaa murtaa'aa "Gulallee" Habeebe Tufaan ibse. Dachaatuun kun karaa biraa ammallee Oromoon marfamtee jiraachuu ishees agarsiisa. Kun lafti gosa tokkoo ta'uufi Oromoo maraaf garuu wiirtuu, darbees 'handhuuraa' ta'uu akeeka. Kanaaf, Oromoon waloon dhimma Finfinneerraa hafuu akka hin dandeenye ejjannoo cimaa dhiheesse. Adeemsi araara Oromoo jidduutti raawwatus wiirtuu teessuma isaa kanatti galma ijaaruun ta'uu akka qabu akeeka. Galmi kun kallattiin iddoo araaraa, alkallattiin immoo sirna ijaaramu ta'uudha.

4.2 Xiinxala Fakkoommii (suursagalee) Sirba 'Duraanuu'

Suursagaleen ibsituu qabiyyee walaloo qabatamummaa mirkaneessituudha. Dabalataan, hiika dhokataafi fakkoomiifi bakkabuusaan dhihaatus ni qabaata. Sirba 'duraanuu' keessatti suuraan ijoon mul'atan: namoota galma tokko keessa marsanii taa'an, utubaa saardoon ykn margiifi sariitiin yookiin citaan hidhaan tokko itti hidhamee jiru, namoota eeboo harkaan duubatti ykn dugdarratti qabatan, namoota afur ta'anii hiriiraan bosona keessa yaa'an, gugee adii, bineensota bitaa, mirgaafi fuuldura yookiin luka weellisaa jala taa'u, jaarsummaa yookiin araara waraana ciibsuun raawwatu, namoota eeboofi muka isaa walitti deebisan, suuraa namni sadii walkeessa seenee walbaatu, horii qalamee qircaaf dhihaate, foon qircamee qooddatamu, magaalaa Finfinnee gubbaarraa gadi ilaalamu fa'i.

Sirba kana keessatti suurri deddeebiin mul'ate 'namoota galma' tokko keessatti marsanii taa'aniidha. Galmi kun utubaa tokko kan qabu ta'ee, utubaan kun coqorsaafi citaa hidhaa tokkotu itti hidhamee jira. Namootni kun maanguddoo, dargaggoota, dubartoota ofkeessaa qaba. Akkuma suuraan kun agarsiisu namoota marii ilaafi ilaameen taasisaa jiraniidha. Namootni kunneen akkuma koorniyaafi umuriin gargar ta'an haalli uffannaafi miirri isaaniis gargari. Isaan keessaa inni tokko uffata gurraachaafi koffiyyaa gurraacha hidhatee jira. Namoota kanneen jidduutti waliin dubbiin walmormii qabu fakkaatu jira. Kun kan agarsiisu Oromoo jidduutti miirri garaagaraa uumamuufi keessumaa immoo muuxannoo miidhamaa kan qabu jiraachuu akeekuuf uffata gurraacha dhihaate. Kun yaadannoo miidhamaa ta'uudha. Haata'umalee, akka aadaa Oromootti gurraachi gadda kan ibsu ta'uu baatus, aadaa Itoophiyaa keessatti barame, kan habashaarraa fudhatameen dhihaateera. Kun egaa, akeektuu yaadannoo miidhamaa Oromoo jidduu jiru mul'isuuti. Ammamuu walddhabbiin jiratus sirni araaraa aadaa Oromoo waanta'eef, kaayyoon marii namootaa kuni araaraafi. Akkuma karaa fakkoomii coqorsaaf mul'ate araaraaf qophaa'uu namoota kanaa agarsiisa. Kaayyoon araara kanaa immoo galma waloo ijaaruuf ta'uu waanta lamaan mul'ateera. Tokkoon, utubaan akeekama. Inni lammaffaan, citaa utubaatti hidhameeni. Citaan waan ittiin mana ajjeeraniidha. Utubaan immoo mana sana kan utubee dhaabudha. Karaa biraa, 'waraana ciibsuun' sirni araaraa raawwachuunis mul'atee jira. 'Sirni waraana ciibsuu' kun walddhabdee furuuf oola. Mallattoo araara kanaa keessaa inni biroo gugee adii mul'attuudha. Gugeen fakkoomii nagaa qabdi. Kanaaf, lolli hooggantoota Oromoo jidduu ture karaa marii ilaa-ilaameen xumuramuu akka qabu waamicha taasisa.

Lolli jiraachuu waanta akeeku keessaa tokko 'namoota eeboo' harka duubatti qabataniin mul'atan jiraachuudha. Namoonni kunneen afur yemmuu ta'an, araaraaf kan taa'e immoo uummata bal'aa ta'uu akeekuuf namoonni galma tokko guutan dhihaataniiru. Inni kun walddhabni hooggantoota Oromoo jidduu ture kan uummataa osoo hintaane kan hooggantootaa yookiin jaar-miyaalee ta'uu akeeka. Haala qabatamaa yeroo ammaan jaar-miyaaleen gurguddoon maqaa Oromoon qabsaa'an afur ni mul'atu. Tokko,

jaarmiyaa aangoo siyaasaa qabatee jiru kan dura DHDUO, ODP, amma immoo Paartii Badhaadhinaa (PB) jedhamuun waamamuudha. Jaarmiyaan PB jedhamu kun jaarmiyaa ADWUI keessa kan tureefi akka jaarmiyaa sabaatti ijaaramee ture, amma immoo damee PP keessaa kan damee Oromiyaa jedhamuudha. Jaarmiyaan ADWUI bara 1991'n booda jaarmiyaalee Oromoo warra karaa nagaafi waraanaan qabsaa'an waliin lola keessa ture. Jaarmiyaan biraa KFO dha. KFO'n jaarmiyaa yeroo dheeraaf karaa nagaan qabsaa'aa turedha. Haata'umalee, innis maqaa jijjiirachaa tureera. Jaarmiyaan sadaffaafi qabsoo Oromoof hangafa ta'e ABO'dha. ABO' yeroo ammaa maqaa garaagaraa cinatti dabaluun baay'ee fakkaatus, kan mootummaa aangoo qabatee jiruun (PB) falmu isuma kana qofaadha. Inni arfaffaan waggoottan shanan kana keessa jaarmiyaa ABO kan karaa nagaan qabsaa'urraa kan ofbaase Waraana Bilisummaa Oromoo (WBO) dha. Kanaaf, sirba kana keessatti karaa namoota afurii waraanni yookiin eeboon dhoksaan qabatamee mul'atu kan qaamota kanneen jidduutti kan mul'ateefi gaaga'amni isaa Oromoo mara qaqqabe ta'uu mul'isa. Gaaga'ama waraanaa qofaa osoo hintaane, Oromoon jaarmiyaalee kanneen deeggaruu, miseensa ta'uufi falmuun waan qoodamee jiruuf alkallattiin lola Oromoo jidduu ta'uu akeeka. Waanti suursagalee sirba kanaarraa mul'ate 'walwaraansi Oromoo' karaa dhoksa addunyaan beekamtii hinkennineen ta'uu akeekeera. Weellisaan karaa qabiyyee walaloofi suuraan kan ibse, Oromoon walganee diina isaatti michoomuun wal waraanuun gahuu akka qabuufi akka mata duree sirbichaa'duraanuu' jedhurraa hubatamu, waldhageettii dhabuun walwaraansatti seenuun gatii dhabuu "waa yaa harcaasanii funaanuu' kan jedhuun ibseera. Oromoon bara 2018 booda aangoo diina harkaa baasee ofharka galchus, sababa miichooma baduufi tarsiimoo waraanaa akka hintaane filachuun, hormaaf kaayyoo galmaan gahuuf taasifameen duubatti deebi'uu akeeka.

Duubatti deebi'uun kun 'walganuu' jaarmiyaalee Oromoo jidduu jiru agarsiisa. Walganinsi kun immoo karaa bakkabuusa bineensotaan ibsameera. Weellisaan bitaafi mirgaan, akkasumas fuuldura isaatti kan mul'atu waan ibsan qabu. Bitaa isaatti 'sardiida' ykn jeedalatu mul'ata. Jeedalli yeroo baayyee hannaan malee kallattiin hin loltu. Hoolotas ta'ee nama karaa dhoksaan butte waraanti. Kun ganumsa jaarmiyaalee Oromoo jidduu jiru akeeka. Inni karaa mirga weellisaa ture qeerransa. Qeerransi kallattiin lola. Fuuldura isaa kan jiru immoo 'naacha'. Naachi bishaan keessa kan jiraatuufi riphee nama liqimsa. Liqimsinaan gara bishaanitti fudhachuun luugee foon irraa fixee lafee qofaatti hambisa. Weellisaa, dhuma irratti naachicha lukaan irra ejjatu yeroo waraanu mul'ata. Bakkabuusni naachaa illeenya liqimsaa (meta narrative) kan Oromoo balfuufi liqimsuudha. Jaarmiyaan humna qabu hidhaafi ajjeechaa raawwachuu isaatiin naachaan fakkeesse.

Egaa, Oromoo jidduutti yookiin jaarmiyaa Oromoo jidduutti walwaraansi erga uumamee miidhamni uumameera. Miidhama kan agarsiisuuf namni uffata gurraachaa mul'ateera. Karaa qabiyyee walaloonis, "jiruun diigamuu, tiruun dhabamuu" uumamuu ibseera. Inni kun sababa waldhaba keenyaan miidhama namaafi manca'insa dinagdee mul'ate akeeka. Haata'umalee, Oromoon karaa dheeraa deemuufi rakkoof saaxilamus "lafee dabe kan fayyisu" ofumaaf ta'uufi dhiigniifi xannachi tokko akka hintaane, tiruun akka walhin miine ibsuun kaayyoon araaraa akka galma gahu waamicha dabarsa. Karaa suuraa gugee adii mul'isuun waamichi araaraa cimaa ta'uu akeeka. Kanamalees, Oromoon walmalee fira biraa akka hin qabne agarsiisuuf 'suuraa namonin sadii walbaatanii, walitti gaggaragan' agarsiisuun walooma Oromoo akeeka. Oromoon diina waloo qabaachuu isaas, "Diinni koo diina kee sobeet si naalchaa, Abbaat wal'aannata cabaa cinaachaa" jechuun buufata walaloo irradeddeebiin dhuftu taasisateera. Kun dhimma xiyyeeffannoo sirba kanaa ta'uu akeeka.

Mallattoo araaraa keessaa tokko waraanaafi muka isaa walitti deebisuudha. Muka waraana hin qabne agarsiisuun Oromoon walmalee gatii dhabuu akeeka. Jaarmiyaaleenis ta'ee, hooggantootni Oromoo ofduubaa Oromoo isaan deeggaru qabaachuu qabu. Karaa walaloo "walirratti nu uumee, waliif nu uumee, mormi mataa dadhabaaree?" jedhuun waloomni Oromoo dirqama ta'uu akeeka. Dhuma irratti

namootni dura waraana yookiin eeboo waldhoksuun qabatan sun waloon hiriirani yeroo deeman agarsiisa. Isa kana jalqabaafi xumura irratti agarsiisuun qabiyyee walaloo “karra shananiin ol itti seenaa, galma qabsoo qee warra keenyaa” jedhuun wal unachiise. Kunis, Oromoon walooma isaa mirkaneessuun, walwaraansa waliinii dhiisuun diina isaatti qiyyaafachuu akka qabu akeeka. Karaa suuraan akka agarsiisetti, sirni araaraa erga raawwatee booda eeboo dhoksaan qabatanitti muka eeboo deebisuun waloon diina akka waraanan akeeka. Weellisaniis, jalqabaafi xumura irratti magaalaa Finfinnee lafa oljedhaa (dildila, Inxooxxoo) irra dhaabachuun gadi ilaaluun Oromoon tokkummaan galma isaa akka keessatti ijaaramuu qabu akeeka. Karaa biraa, walooma Oromoo ibsuuf korma qalamee araari bu’e waloon nyaachuufi waliin qooddachuun mul’ateera. Kun galmi Oromoo araaraafi walooma ta’uu ibsa. Kanarraa kan ka’es dhuma irratti namootni hunduu osoo koorniyaafi umuriin hin qoodamiin waloon yeroo sirban agarsiisa. Sirbi inni dura weellisaa ibsaa ture ‘qabsoof’ “mormaa sirbaa, mormaan sirbaa” jechuun ibsuun weelluu diddaan ta’uu akeeka. Inni dhumarratti araaraan booda sirbamu garuu ibsituu gammachuuti. Kun akeeka ogbarruu Oromoo taasiseera. Qabiyyee walaloo isaanis, “duraanuu... edaa duraanuu” waldhabni keenya waadhaba keenya, miidhagni keenya miidhama keenya” jechuun sababa waliigaltee dhabuu keenyaan miidhamuufi waldhageettii dhabuu keenyaan rakkoo uumame ta’uu gaabbiin ibseera. Qaawwa kanaan Oromoon waldhisee diinatti michoomus, diinni kun kan Oromoo maraa ta’uufi dhuma irratti nu akka balleessu, “Inni har’a si suufu, boru nu ciniinuu, inni kaleessa tokko nyaate isa biraas akka hin dhiisne” ibsuun walooma Oromoofi diina Oromoo addaan baasee ibse.

Dhimmi murteessaan sirba kanaan dhihaate jaarmiyaalee Oromoos ta’ee, hooggantoota Oromoo addatti qaama balleessaa maraa taasise dhabamuudha. Rakkoon kan waloo keenyaa ta’uu malee, kan qaama tokkoo qofaa akka hintaane ibse. Haata’umalee, qaamoni waldhaba kana keessatti miidhamaniif dhugaan isaanii akka galu gaafateera. “Diigee jiruu koo, dhabe tiruu koo, waanan fayyaa qabu seetee, natti haasoftaa akka feete” jechuun kan ibse dhugaan abbaaf akka galu gaafataa jira. Araari dhugaan dhufuu, gumaan bahuu akka qabu, qaamni yakka hojjate akka baramu barbaada. Haata’umalee, araari kun akka gufatu hinbarbaadu. Ammamuu dadhabsiisaa ta’u obsaan eeguun barbaachisaa ta’uu isaa, “Haqa koorraa namuu namaksuu, arrii baadhee araara hin dabsuu” jechuun ejjannoo cimaa araaraaf qabu agarsiiseera.

5. Guduunfaa

Qorannoo kanaan Muuziqaan yookiin sirbaan araaraafi tokkummaa sabaa gaafachuun mul’ateera. Kanaanis, muuziqaan araaraa jiraachuu agarsiisa. Muuziqaan kanaan maddi rakkoo Oromoo waldhaba ta’uufi furmaatni egeree Oromoo walooma ta’uun akeekamera. Akkasumas, galmi Oromoo sirna Oromoo fakkaatu ijaaru ta’uu akeekeera. Kanamalees, aadaan Oromoo araaraaf qabu cimaa ta’uu mul’iseera. Maddi rakkoo Oromoo waldhaba Oromooti. Oromoon eenyummaa isaa ganamaa dhiisee aadaa hormaatti michoomuun, horma fakkaachuun rakkoo isa jalqabaati. Diina waloo osoo qabuu diinuma isaatti michoomuun isa ijoo ta’uu akeeka. Haata’umalee, Oromoon duudhaa isaan kan uummate aadaan walii dhiisuun araaramuu jiraachuun bakka kufnetti akka hin hafneef gumaachuus akeekeera. Kun immoo tokkummaa Oromoo karaa duudhaan, safuun, fakkoomiin qabuun araari dhugaan karaa uummataafi ijaarsa dhugaa haayyootaan ta’uus agarsiisa. Egaa, Oromoon karaa Oromummaan rakkoo isaa yoo hiikkate galma isaa ganamaa gaha. Galmi isaa kunis, sirna isaa bakka wiirtuu isaa taate, Finfinneetti’ ijaaruudha. Galmi ijaaramu sirna Oromooti. ‘Harreen waldhiitti malee ilkaan walhincabsitu” akkuma jedhamu Oromoon dhuma irratti galma tokkotti dhufuun abdi jiruufi fedhii guddoo Oromoo ta’uus agarsiiseera. Faallaa kanaan ergaan sirba kanaa Oromoon orma michoomfatee wal diinomsuun dhibdee kaleessaafi kan boruullee akka ta’uu akeeka. Haala kanaan sirbaan araara labsuun karaa duubbarree hafeefi fakkoomiin dhiheessuun karaa tokkoon sirbi haala hawaasummaa, karaa biraa karaa jechootaafi mallattooleen ergaan aartummaan ijaarame dabarsameera. Kanaaf, sirbaan dhimmi hawaas-siyaasaa dabarfamu xiyyeeffannoo qorannoo damee garaagaraa akka ta’uu danda’u akeeka.

Galata

Qorattoonni gulaaltota lamaan barreeffamicha madaalanii yaada bilchaataa fooyya'iinsa qorannichaaf gumaachan ulfaadhaa, hora bulaa jedhu.

Wabiilee

- Asafa, J. (2007). *Oromummaa: Oromo Culture, Identity and Nationalism*. Atlanta, Georgia, Oromia Publishing Company.
- Beach, R. (1993). *A Teacher's Introduction to Reader-Response Theories*. Urbana, IL: National Council of Teachers of English.
- Bertens, H. (2017). *Literary theory: The basics*. routledge.
- Caalaa E. (2019). *Qaaccessa Sirba Haacaaluu Hundeessaa Jirra Jirraa: Xiyyeeffannoon Fayyadama Afaaniiratti*. Waraqaa Digrii Lammaffaa hinmaxxanfamme: Yuunivarsiitii Addis Ababaa.
- Davis, T., & Womack, K. (2018). *Formalist criticism and reader-response theory*. Bloomsbury Publishing.
- Greenham, D. (2018). *Close reading: The basics*. Routledge.
- Habtaamuu B. (2019). *Xiinxala Sirboota Diddaa, Xiyyeeffannoon Fayyadama Afaanii Sirboota Ittiqaa Tafarii Saaqi Saanqaafi Itti muddi jedhan keessatti*. Waraqaa Digrii Lammaffaa hin maxxanfamme: Yuunivarsiitii Addis Ababaa
- Hultin, J. (1996). Perceiving Oromo: 'Galla' in the great narrative of Ethiopia. In (P.T.W. Baxter, J. Hultin, & A. Triulizi, eds.) *Being and Becoming Oromo: Historical and Anthropological Enquiry*, pp. 81-92. Uppsala. *The Red Sea Press Inc*.
- James, D. (Ed.). (2020). *Modernism and Close Reading*. Oxford University Press, USA.
- Kasahe, G. and Alamgana, B. (2022). Upholding justice through music: protesting betrayal in Oromo song, Wal Agarraa. *Heliyon: A Cellpress journal*
- Lomas, T. (2016). Positive art: Artistic expression and appreciation as an exemplary vehicle for Flourishing. University of East London, School of Psychology,
- Marara, G. (2003). *The Elite and the Quest for Peace, Democracy and Development in Ethiopian: Lessons to be learnt*. Northeast African Studies New Series, Vol. 10, No. 2, Special Issue: Challenges of Building Democratic Institutions for Governance and Development in Ethiopia and the Horn of Africa) pp. 141-164 (24
- Mohammed, H. (2009). "Oromo nationalism, and the continuous multi-faceted attack on the Oromo cultural, civic and political organisations in Exploring New Political Alternatives for the Oromo in Ethiopia", Siegfried Pausewang (ed). CMI. CHR Michelson Institute.
- Phelan, J. (2020). *Literature and Understanding: The Value of a Close Reading of Literary Texts*. Routledge.
- Rosenblatt, L. (1995). *Literature as Exploration* (4th eds.). New York: The Modern Language Association.
- Seiler R, E. (2012). Potent Crossroad: Where U2 and Progressive Awareness Meet. *Exploring U2: Is this Rock'n'Roll*, pp38-53.
- Shusterman, R. (2009). Art and Social Change. *International yearbook of Aesthetics*. Vol 13
- Tafari, N.T. (2019). The Arfan Qallo Music and literary movement. *Presented on 18th International Conference of Ethiopian Studies*
- Tatek, A. (2021). Storytelling through Popular Music: Social Memory, Reconciliation, and Intergenerational Healing in Oromia/Ethiopia. *Humanities*
<https://doi.org/10.3390/h10020070>
- Tyson, L. (2020). *Using critical theory: How to read and write about literature*. Routledge.
- Zitelmann, T. (1996). *Re-Examining The Galla/Oromo relationship: The stranger as structural topic* In (P.T.W. Baxter, J. Hultin, & A. Triulizi, eds.) *Being and Becoming Oromo: Historical and Anthropological Enquiry*, pp. 103-112. Uppsala. The Red Sea Press Inc.